

TADEUSZ SZULC
(Łódź)

Kochanki i nieprawe dzieci królów polskich w okresie elekcyjnym (w świetle ówczesnych relacji)

Uneheliche Kinder der polnischen Könige in der Elekionszeit

1. Wprowadzenie. 2. Ojcowie. 3. Stosunek królów (ojców) do nieprawych dzieci. 4. Uznanie dziecka. 5. Wychowanie dziecka. 6. Materialne formy wspierania dzieci. 7. Małżeństwa dzieci. 8. Wnioski.

1. Einführung. 2. Die Väter. 3. Verhältnis der königlichen Väter gegenüber den unehelichen Kindern. 4. Anerkennung des Kindes. 5. Erziehung des Kindes. 6. Materielle Formen der Unterstützung der Kinder. 7. Mariagen der Kinder. 8. Schlussfolgerungen.

I

Problematyka potomstwa z nieprawego łoża polskich monarchów od dawna przyciąga uwagę historyków¹. Przedstawiana tematyka sprawia badaczom trudności, gdyż przekazy źródłowe, w których zawarte są interesujące nas wzmianki, budzą wątpliwości pod względem wiarygodności. A. Kersten pisał, iż w trakcie lektury tego rodzaju źródeł pojawia się pytanie, czy wiadomościom tym można „wierzyć, czy też uznać tylko za echo plotek dworskich”, którym niegdyś dano wiarę². Nie można odmawiać im jakiegokolwiek wartości źródłowej, albowiem z informacji w nich zawartych dowiadujemy się, jakie odbicie znalazły one w świadomości współczesnych³. Tematyka ta w dawnej Polsce nie była poruszana otwarcie, posługiwano się niedomówieniami wywołującymi określone skojarzenia, aluzjami

¹ A. Krawiec, *Seksualność w średniowiecznej Polsce*, Poznań 2000, s. 104–109, 144–151, 161–167; M. Delimata, *Potomstwo nieślubne i nieprawe (proles illegitima) w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie. Starożytność – średniowiecze*, t. 1, red. J. Jundził, D. Żołędź-Strzelczyk, Bydgoszcz 2002, s. 245, 250; idem, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań 2004, s. 145–165; D. Żołędź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2006, s. 263–264, 268.

² A. Kersten w posłowie [do:] Rousseau de la Valette, *Miłosłki królewskie*, przeł. J. Olkiewicz, oprac. A. Kersten, Warszawa 1971, s. 310.

³ Rousseau de la Valette, *Miłosłki królewskie*, s. 5. Pomimo różnych nieścisłości, o jednym z takich źródeł P. Buchwald-Pelcowa pisze we wstępie, że jest: [...] *zwiercadłem ... epoki. Choć nie jest to kronika, a opowieść „galancka”, wyczytać z niej możemy więcej o tamtych czasach, niż w niejednym dokładnym i wiarygodnym pamiętniku*, zob. K. L. Pöllnitz, *Ogień patającej miłości...*, oprac. P. Buchwald-Pelcowa [anonimowy osiemnastowieczny rękopiśmienny przekład z języka francuskiego], Warszawa 1973, s. 9–10.

zrozumiałymi dla wtajemniczonych⁴. Sprawy te starano się zachować w dyskrecji, mimo to pewne informacje przedostawały się do ogółu szlacheckiego, znajdując odbicie w pamiętnikach, korespondencji, pismach ulotnych. Zachowane źródłowe przekazy z czasów panowania Stefana Batorego i Jana III Sobieskiego są bardzo ubogie, nieco więcej danych zachowało się dla okresu Władysława IV i Jana Kazimierza, a nieporównanie więcej – o życiu osobistym Augusta II Sasa i Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Lakoniczność zachowanych informacji źródłowych, czasem przekazów o charakterze plotkarskim, powodowała, iż temat ten nie doczekał się w literaturze opracowania. Sprawy te są poruszane na marginesie różnych prac poświęconych panowaniu poszczególnych władców. Postulat badań nad rodziną dynastyczną, z którą łączy się między innymi problem królewskich konkubin, wysunęła w literaturze M. Koczerska⁵.

2

Nieślubne dzieci znane są w starożytnym Egipcie, Grecji i Rzymie⁶. Kościół Katolicki negatywnie ocenia pozamałżeńskie stosunki, mimo to monarchowie mieli kochanki⁷. Z nieformalnych związków rodziło się potomstwo.

M. F. Álvarez stwierdza, iż lista naturalnych potomków cesarza Karola V (1519–1556) jest długa⁸. Filipowi IV – królowi Hiszpanii (1621–1665) – przypisują historycy co najmniej trzydziestu dwóch synów⁹, nie licząc córek. Swoboda obyczajów panowała na dworze angielskim. Karol II Stuart (1660–1685) w czasie swego panowania miał siedem metres i czternaścioro uznanych oficjalnie dzieci. Z przypadkowymi kobietami król miał znacznie więcej bastardów, żartował, iż *miął ich tyle, ile wypada mieć królowi protestanckiej Anglii, czyli 39, bo tyle było artykułów wia-*

⁴ A. Kersten, *Na tropach Napierskiego. W kręgu mitów i faktów*, Warszawa 1970, s. 61; zdaniem badacza, *Kontrreformacja wycisnęła piętno na mentalności i obyczajowości szlachty. Grzeszono [...] w pałacu królewskim może więcej niż w dworach szlacheckich, ale odbywało się to bez rozgłosu. Sukcesy miłosne nie były tytułem do chwały, o sprawach alkozy mówiło się niechętnie, a kiedy w grę wchodziły królewskie zbroczenia z drogi regularnego życia [...] wypadało je pokrywać milczeniem. [...] starano się zachować w dyskrecji, nie zawsze co prawda skutecznie; ibidem, s. 61–62.*

⁵ M. Koczerska, *Geneza, znaczenie i program dalszych badań nad kobietą i rodziną w średniowieczu i nowożytności*, [w:] *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z. H. Nowak, A. Radziwińska, Toruń 1998, s. 14.

⁶ J. Matuszewski, *Proles illegitima w polskim prawie ziemskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1966, t. 18, z. 2, s. 71–154.

⁷ Podajemy przykładowo. Duże skłonności do kobiet wykazywał cesarz rzymski Franciszek I (1745–1765), H. Andics, *Kobiety Habsburgów*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 140–141. Jego syn – cesarz rzymski Józef II Habsburg (panował 1765–1790) poza przelotnymi związkami z kobietami o wątpliwej nocio, podrzędnymi aktorkami, pokojówkami, utrzymywał długo związek z córką swego ogrodnika; F. Fejtő, *Józef II. Habsburg rewolucjonista*, Warszawa 1993, s. 107. Bogate życie pozamałżeńskie miał jego brat cesarz Leopold II (1790–1792), który – jak głosi plotka – otrul się za pomocą samodzielnie przygotowywanego napoju miłosnego, który miał wzmocnić jego siły męskie; H. Andics, *Kobiety...*, s. 156–157.

⁸ M. F. Álvarez, *Cesarz Karol V*, Warszawa 2003, s. 36.

⁹ Podaję za B. Fabiani, *Życie codzienne na zamku królewskim w epoce Wazów*, Warszawa 1996, s. 53.

ry w „*Modlitewniku powszechnym*”¹⁰. Jego następca – Jakub II (1685–1688) – nie ustępował na tym polu swemu bratu¹¹. Z tej swobody korzystali królowie Wilhelm III Orański, a także i Jerzy I i Jerzy II z dynastii hanowerskiej¹². Podobnie było na dworze francuskim. W latach 1400–1649 władcy Francji *mieli wśród swoich dzieci 24,5% znanych dzieci naturalnych*. Henryk IV król Francji (1589–1610), obok sześciorga ślubnych, miał *co najmniej 11 dzieci naturalnych urodzonych z 6 kobiet*¹³. Ludwik XIV (1661–1715) miał jedenaścioro dzieci naturalnych¹⁴, zaś jego następca Ludwik XV – *22 bastardów*¹⁵. Na tym tle skromniej prezentuje się król szwedzki Gustaw II Adolf (1611–1632) mający jednego syna z zamężną kobietą¹⁶. Brak jest natomiast informacji o utrzymywaniu takich związków przez ich koronowane małżonki. Wyjątkiem jest zapewne Katarzyna II – władczyni Rosji.

Podobnie życie osobiste Piastów i Jagiellonów nie ograniczało się wyłącznie do pozostawania w związku małżeńskim, bowiem wielu z nich utrzymywało stosunki pozamałżeńskie, owocem których były dzieci¹⁷. W życiu polskich władców elekcyjnych także pojawiały się kochanki. Z władców panujących w Rzeczypospolitej brak informacji o utrzymywaniu związków nieformalnych przez Henryka Walezego, Zygmunta III Wazę i Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Bardzo prawdopodobnym jest, że do tej grupy monarchów należy także August III Sas, choć natrafiłszy na pojedynczą wzmiankę, jakoby i on miał kochankę. Jak się wydaje, podejmowane próby podsunięcia Augustowi III kobiet nie odniosły skutku¹⁸. Pozostali panujący wchodzili w doraźne związki, co ilustruje tabela.

¹⁰ W. Lipoński, *Dzieje kultury brytyjskiej*, Warszawa 2003, s. 280–282.

¹¹ *Ibidem*, s. 281. Na wieść o objęciu przez Jakuba II tronu angielskiego *kilku wyższych urzędników dworskich w popłochu odestało swe żony do wiejskich rezydencji, a hrabia Southesk na wszelki wypadek rozpowszechnił wiadomość, że jego małżonka jest chora wenerycznie, ibidem*.

¹² *Ibidem*, s. 337–338.

¹³ *Historiaojców i ojcostwa*, red. J. Delumeau, D. Roche, Warszawa 1974, s. 90; J. Baszkiewicz, *Henryk IV Wielki*, Warszawa 1995, s. 254–255. B. Fabiani podaje, iż monarcha miał 56 oficjalnych nałożnic; B. Fabiani, *Życie...*, s. 53.

¹⁴ Ch. Haldane, *Pani Maintenon niekoronowana królowa Francji*, Warszawa 1974, s. 64, 72–73, 83, 85, 105, 111, 116, 118, 121–122; R. Gaxotte, *Ludwik XIV*, Warszawa 1984, s. 90, 93; dzieci te pochodziły ze związków z trzema kochankami.

¹⁵ J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 336; Z. Libiszowska, *Ludwik XV*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 46–47, 77–89, 195–196, 199 i n.

¹⁶ S. Stolpe, *Królowa Krystyna*, Warszawa 1988, s. 38. Gustaw II Adolf związał się na krótko w 1615 r. z żoną szwedzkiego oficera (który wkrótce zmarł), Margaretą Sersanders z domu Slots. Ze związku urodził się w 1616 r. syn, który zgodnie z wolą władcy nosił szlacheckie nazwisko Gustav Gussavsson von Vasaborg; Z. Anusik, *Gustaw II Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 49. Nie był to jedyny romans króla.

¹⁷ Podajemy przykładowo. Janko z Czarnkowa w *Kronice* wymienia z imienia czterech naturalnych synów Kazimierza Wielkiego, o których władca zatroszczył się w testamentie, pomijając innych naturalnych, *Kronika Jana z Czarnkowa*, przeł. J. Żerbiłło, oprac. tekstu i przypisy M. D. Kowalski, Kraków 1996, s. 23. Król doczekał się również córek, B. Śliwiński, *Królewskie niedyskrecje, czyli życie prywatne Piastów*, Gdańsk 1994, s. 96–97. Z kolei Zygmunt I Stary miał syna (Jana) i dwie córki (Reginę i Katarzynę) z długoletniego romansu z Katarzyną Telniczanką z Moraw; A. Przędzicki, *Zygmunt I i Barbara Zapolya*, [w:] *Jagiellonki polskie w XVI wieku*, t. 1, Kraków 1868, s. 3–7; W. Pocięcha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, Poznań 1949, s. 47–48.

¹⁸ PSB, XVIII/4, z. 75, s. 629 s.v. *Lubomirska ze Steinów Joanna* [autor H. Dymnicka]; M. Bogucka, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998, s. 213. O nieudanej próbie podsunięcia Augustowi III jako kochanki chorążyny koronnej księżnej Joanny Stein Lubomirskiej pisze J. Besala, *Matężstwa królewskie. Władcy elekcyjni*, Warszawa 2007, s. 429.

Tabela

Król	Kochanki	Czas trwania związku	Potomstwo
1	2	3	4
Stefan Batory	– córka właściciela zamku w Niepołomicach	1585	– dwoje dzieci ¹
	– leśniczanka (córka borowego)		– syn ²
	– miejska dziewczka z Grodna		– syn ³
Władysław IV Waza	– Jadwiga Łuszkowska, mieszcanka ze Lwowa	1634–1637 ⁴	– Władysław Konstanty Waza (ur. 1635 r.) ⁵
	– brak danych	brak danych	– Aleksander Kostka Napierski ⁶
	– Rozyna Małgorzata von Eckenberg, dwórka królowej ⁷	1645–1646 ⁸	
	– hrabina Magni, bratowa o. Walerego ⁹		
	– Szycikowa, żona mieszczanina z Wilna ¹⁰		
	– córki mieszcanki Salomonowej z Grodna ¹¹		
Jan Kazimierz	– Elżbieta Kazanowska, żona starosty łomżyńskiego ¹²	1650 ¹³	–
	– Schönhof (Schoenfeldt) z fraucymeru królowej	przed r. 1659 ¹⁴	–
	– Katarzyna Franciszka von Bessen Denhoff, żona podkomorzego nadwornego ¹⁵	po 1659–1668 ¹⁶	–
	– brak danych	brak danych	Maria Katarzyna (ur. po 1669) ¹⁷

¹ Wiadomość, że król dwoje dzieci spłodził z córką właściciela zamku w Niepołomicach, zawarta jest w liście prezesa kamery śląskiej do cesarza, z 30.07.1585 r., *Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincyi Śląskiej*, zebrał A. Mosbach, Wrocław 1860, s. 208; za nim J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992, s. 473.

- ² K. Olejnik podaje informację, iż król miał jakoby syna z piękną leśniczką w Niepomicach, idem, *Stefan Batory 1533–1586*, Warszawa 1988, s. 295 – bez odesłania do źródła. Autorzy *Słownika władców Polski i pretendentów do tronu polskiego* zamieścili wiadomość, iż to w Grodnie związał się Batory z córką borowego, z którą miał nieślubnego syna; M. Spóma; P. Wierzbicki, *Słownik władców polskich o pretendentów do tronu polskiego*, Kraków 2003, s. 426 – bez odesłania do źródła.
- ³ W. Nekanda Trepka zamieścił notę o *bękartie króla Stefana*, którego monarcha miał z *miejską dziewczką* w Grodnie, idem, *Liber generationis plebanorum (Liber chororum)*, cz. 1, wyd. W. Dworzaczek, J. Bartys, Z. Kuchowicz, red. W. Dworzaczek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963, s. 244 s.v. *Knebowski*.
- ⁴ Rumbold z Połocka, *Zdrowie Władysława IV*, s. 174–175; K. Chłędowski sądzi, iż mimo wydania Jadwigi Łuszkowskiej za męża, król utrzymywał nadal z nią kontakt, idem, *Rzym. Ludzie baroku*, Lwów 1931, s. 415; podobnie: T. Żeleński (Boy), *Marysieńka Sobieska*, [w:] idem, *Pisma*, t. 7, Warszawa 1956, s. 49, 362; W. Czaplinski, *Na dworze...*, s. 254–259; idem, *Władysław IV...*, s. 287–288; A. Kersten, *Na tropach...*, s. 64–65, 225, przyp. 14; H. Wisner, *Władysław IV Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995, s. 153.
- ⁵ W. Nekanda Trepka, *Liber...*, s. 625–626, s.v. *Wypyski*; K. Kwiatkowski, *Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV króla polskiego i szwedzkiego...*, Warszawa 1823, s. 359. Zdaniem Z. Wdowiszewskiego, Władysław Konstanty urodził się ok. 1635 r.; idem, *Genealogia domu Wazów w Polsce*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1938, R. XVII, nr 7–8, s. 106. Według A. F. urodził się on między 1635 a 1640 r., zob. A. F., *W poszukiwaniu Władysławowego syna*, [w:] *Kronika Rzymska* 1984, 30, s. 20; podobnie B. Fabiani, *Życie codzienne...*, s. 72.
- ⁶ L. Kubala, *Kostka Napierski*, [w:] *Szkice historyczne*, Serya pierwsza, Kraków 1896, s. 318; Z. Wdowiszewski, *Genealogia...*, s. 108; A. Kersten, *Na tropach...*, s. 61–63; H. Wisner, *Władysław IV Waza*, s. 153; U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodziny”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku, Warszawa 1999, s. 161; PSB, XXII, s. 520–521, s.v. *Napierski (Kostka-Napierski) Aleksander Leon* [autor A. Przyboś].
- ⁷ K. Walszewski, *Polsko-francuskie stosunki w XVII wieku 1644–1667. Opowiadania i źródła historyczne ze zbiorów archiwalnych francuskich*, Kraków 1889, s. 41; Rumbold z Połocka, *Zdrowie Władysława IV*, „Kwartalnik Historyczny” 1911, t. 13, z. 1, s. 178; *Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641–1643*, red. i wstęp R. Pollak, Wrocław 1957, nr 101, s. 346; W. Czaplinski, *Na dworze Władysława IV*, Warszawa 1959, s. 399; K. Targosz, *Uczony dwór Ludwika Marii Gonzagi (1644–1667). Z dziejów polsko-francuskich stosunków naukowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 346; E. Rudzki, *Polskie królowe. Żony królów elekcyjnych*, t. 2, Warszawa 1987, s. 131, 133–134; J. Besala, *Małżeństwa królewskie. Władcy elekcyjni*, Warszawa 2007, s. 171, 183.
- ⁸ H. Wisner, *Władysław IV Waza*, s. 160; K. Targosz, *Sawantki w Polsce XVII w. Aspiracje intelektualne kobiet ze środowisk dworskich*, Warszawa 1997, s. 62–63; B. Fabiani, *Życie codzienne na zamku królewskim w epoce Wazów*, Warszawa 1996, s. 48.
- ⁹ Rumbold z Połocka, *Zdrowie Władysława IV*, s. 171.
- ¹⁰ W. Nekanda Trepka, *Liber...*, cz. 1, s. 210. s.v. 907, *Konopińska*.
- ¹¹ *Ibidem*, s. 471, s.v. (1781) *Salomonowa*; W. Czaplinski, *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1976, s. 291; J. Besala, *Małżeństwa królewskie...*, s. 163–164.
- ¹² Wdowa po Adamie Kazanowskim – marszałku nadwornym (zm. 1650), wstąpiła w związek małżeński z Hieronimem Radziejewskim; A. Kersten, *Hieronim Radziejewski. Studium władzy i opozycji*, Warszawa 1988, s. 211–212; B. Fabiani, *Życie codzienne...*, s. 50–51; J. Besala, *Małżeństwa królewskie...*, s. 233–236.
- ¹³ T. Wasilewski, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 118; A. Przyboś, *Hieronim Radziejewski...*, s. 221, 255; PSB, t. XXX/1, z. 124, s. 46, s.v. *Radziejowska ze Szuszków Elżbieta (Halszka)* [autorzy T. Wasilewski, K. Zemeła]; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 189, 190.
- ¹⁴ W. Czermak, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 118; A. Przyboś, *Hieronim Radziejewski...*, s. 221, 255; PSB, t. XXX/1, z. 124, s. 46, s.v. *Radziejowska ze Szuszków Elżbieta (Halszka)* [autorzy T. Wasilewski, K. Zemeła]; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 189, 190.
- ¹⁵ W. Czermak, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 118; A. Przyboś, *Hieronim Radziejewski...*, s. 221, 255; PSB, t. XXX/1, z. 124, s. 46, s.v. *Radziejowska ze Szuszków Elżbieta (Halszka)* [autorzy T. Wasilewski, K. Zemeła]; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 189, 190.
- ¹⁶ W. Czermak, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 118; A. Przyboś, *Hieronim Radziejewski...*, s. 221, 255; PSB, t. XXX/1, z. 124, s. 46, s.v. *Radziejowska ze Szuszków Elżbieta (Halszka)* [autorzy T. Wasilewski, K. Zemeła]; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997, s. 189, 190.
- ¹⁷ Z. Wdowiszewski, *Genealogia domu Wazów...*, s. 107–108; T. Wasilewski, *Ostatni Waza...*, s. 283; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, s. 212.

1	2	3	4
Jan III Sobieski	– brak danych	brak danych	Brisacier ¹⁸
August II Sas	– hr Esterle z domu Lemberg ¹⁹	1696–1698 ²⁰	– syn ur. 1698 ²¹
	– Fatima, Turczynka, wychowanica Przebendowskiej	1696–1706 ²²	– Fryderyk August hr. Rutowski (ur. 19.06.1702) ²³ – Maria Aurora ²⁴
	– Urszula z Bokumów Lubomirska, żona podkomorzego koronnego Jerzego Dominika Lubomirskiego ²⁵	1698 lub 1701 ²⁶ –1703/4 ²⁷	– córka ur. 1701 ²⁸ – Jan Jerzy (Chevalier de Saxe) (ur. 1704) ²⁹
	– Marianna z Bielińskich Denhoff, żona Bogusława Ernesta Denhoffa ³⁰	od 1703 (z przerwami do) ³¹ –1717	– syn

¹⁸ T. Zeleniński (Boy), *Marysienka Sobieska...*, s. 224–227; *Pani de Sèvine listy*, wyboru dokonał W. Karpiński, przekł. M. Mroziński, A. Tatariewicz, wstęp A. Mroziński, Warszawa 1981, s. 236, list nr 236: *Złośliwa plotka głosić poczęta, że król Polski... miał skłonność ku jego matce i do tego stopnia nie była mu niemiła, że chłpiec ten jest jego synem.*

¹⁹ S. Truchim, *Na dworze Augusta Mocnego. Studium historyczno-obyczajowe*, Poznań 1925, s. 110–111; K. L. Pöllnitz, *Ogień palącej miłości...*, oprac. P. Buchwald-Pelcowa, Warszawa 1973, s. 113 i n.; Z. Kuchowicz, *Miłość staropolska. Wzorce – uczuciowość – obyczaje erotyczne XVI–XVIII wieku*, Łódź 1982, s. 452; J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 47.

²⁰ E. Otwinowski, *Pamiętniki do panowania Augusta II*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1838, s. 10, § 3.

²¹ K. M. Morawski, *Źródła rozbioru Polski. Studja i szkice z ery Sasów i Stanisławów*, Poznań 1935, s. 48.

²² J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 45, 53.

²³ M. Irländer, *Kochanki króla Augusta*, Lwów–Warszawa–Poznań b.d.w., s. 42; *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, hrsg. v. Villy und R. Vierhans, Bd. 8, München 1998, s. 478, s.v. *Rutkowsky (ADB)*.

²⁴ J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 136, 178.

²⁵ S. Truchim, *Na dworze...*, s. 114; K. L. Pöllnitz, *Ogień*, s. 126.

²⁶ J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 119, 121, 136. Zdaniem S. Truchima, romans rozpoczął się w 1698 r., idem, *Na dworze...*, s. 114; K. M. Morawski, *Źródła...*, s. 49.

²⁷ S. Truchim, *Na dworze...*, s. 125–126.

²⁸ B. Popiołek, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996, s. 41.

²⁹ E. Otwinowski, *Pamiętniki do panowania Augusta II*, s. 10, § 3; J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 137; J. Rafałowiczówna, *A z Warszawy nowiny te...*, s. 26, przyp. 8.

³⁰ J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 192, 193.

³¹ J. Niec, *Rzeszowskie za Sasów. Szkic historyczny*, Rzeszów 1938, s. 71; PSB, t. 2, s. 56, s.v. *Bieliński Kazimierz Ludwik* [autor A. Moraczewski]; XVII/4, z. 75, s. 632, s.v. *Lubomirska I v. Denhoffowa z Bielińskich Marianna* [autor J. Gierowski].

1	2	3	4
August II Sas	– Anna Konstancja Brocksdorf hr. Cosel (Hoym po mężu) ³²	1705 ³³ – 1714/1715 ³⁴	– Augusta Konstantyna (ur. 1708) – Fryderyka Aleksandra (ur. 1709) ³⁵ – Fryderyk August (ur. 1712) ³⁶
	– Henrieta Duvall (Renard) córka kupca winnego ³⁷	1706.	– Anna Katarzyna Orzelska (ur. 1707) ³⁸ – syn
	– panna Duparc, aktorka		– córka ³⁹
	– Agnieszka Emercjanna z Warszuckich Pocijowa, żona hetmana wlk. litewskiego ⁴⁰	1715 ⁴¹	– córka (ur. 1719) ⁴²
	– Zofia von Diskau ⁴³	1719–1720 lub 1724 ⁴⁴	–
	– Henrieta von Osterhausen	po 1720 ⁴⁵ lub po 1724	–

³² S. Truchim, *Na dworze...*, s. 128–133.

³³ J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 157–158, 177.

³⁴ *Ibidem*, s. 192–193.

³⁵ J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 189.

³⁶ S. Truchim, *Na dworze...*, s. 133; J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 189.

³⁷ *Encyklopedia powszechna*, t. 20, Warszawa 1865, s. 95, s.v. *Orzelska* [autor K. Wł. Wł.]

³⁸ J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 178.

³⁹ S. Truchim, *Na dworze...*, s. 131.

⁴⁰ J. Rafałowiczówna, *A z Warszawy nowiny te... Listy do Elżbiety Sieniawskiej z lat 1710–1720*, oprac. i wstęp B. Popiołek, Kraków 2000, s. 79.

⁴¹ PSB, XXVII/1, z. 112, s. 43, 46, s.v. *Pocij Ludwik Konstanty h. Waga* [autor A. Sowa].

⁴² B. Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003, s. 17; PSB, t. XXVII/1, z. 112, s. 43, 46.

⁴³ S. Truchim, *Na dworze...*, s. 134; J. Staszewski, *August II Mocny*, s. 220.

⁴⁴ E. Rudzki, *Polskie królowe...*, t. 2, s. 265–266. Zdaniem J. Besali, Zofia von Diskau pojawiła się w życiu Augusta II w 1724 r., J. Besala, *Małżeństwa królewskie...*, s. 392.

⁴⁵ E. Rudzki, *Polskie królowe...*, t. 2, s. 266.

1	2	3	4
Stanisław Leszczyński	– Marianna z Bielińskich Denhoff	1708 ⁴⁶	–
	– Anna Jabłonowska, siostra Katarzyny Doroty Jabłonowskiej ⁴⁷	–	–
	– Katarzyna Dorota z Jabłonowskich Ossolińska ⁴⁸ , żona podskarbiego wlk. koronnego	1733-1747 ⁴⁹	–
	– Marie-Françoise-Catharine de Boufflers z domu Craon	po 1747 ⁵⁰ –1766	–
Stanisław August Poniatowski	– Zofia Henrietta Leullier ⁵¹	1762– ⁵²	–
	– Elżbieta z Szydłowskich Grabowska	1763 ⁵³ –1796	– Konstancja – Michał (ur. 1773) ⁵⁴ – Kazimierz – Izabela – Stanisław (ur. 1780) ⁵⁵

⁴⁶ Anonimowy kronikarz litewski odnotował pod 1708 r., iż król w wolnych chwilach od polityki *wchodził w amory z pewną damą*, podają za: J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, s. 186, bez odesłania do źródła; J. A. Gierowski, *Stanisław Leszczyński dwukrotny król Polski*, [w:] *Stanisław Leszczyński. Król polski księciem Lotaryngii*, [wystawa w Zamku Królewskim w Warszawie, 25.04-10.07.2005], Warszawa 2005, s. 44.

⁴⁷ E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994, s. 245; idem, *Stanisław Leszczyński*, [w:] *Królowie elekcijni. Leksykon biograficzny*, red. I. Kaniewska, Kraków 1997, s. 223.

⁴⁸ J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, Warszawa 1959, s. 186-187; E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, s. 245; PSB, t. XXIV/2, z. 101, s. 393 s.v. *Ossoliński Franciszek Maksymilian h. Topór* [autor H. Dymnicka-Wołosińska]; E. Rudzki, *Polskie królowe...*, s. 292, 294.

⁴⁹ E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, [w:] *Królowie elekcijni...*, s. 223.

⁵⁰ J. Feldman, *Stanisław Leszczyński*, s. 187; E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994, s. 235.

⁵¹ A. Kraushar, *Marek Reverdill. Lektor i bibliotekarz króla Stanisława Augusta (1765–1787)*; idem, *Dwa szkice historyczne z czasów Stanisława Augusta*, t. 1, Warszawa 1906, s. 66; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 249–250.

⁵² R. Kaleta, *Oświecenie swawolne w świetle nieznanej satyry bibliograficznej*, [w:] idem, *Oświeceni i sentymentalni. Studia nad literaturą i życiem w Polsce w okresie trzech rozbiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 270 i n.; PSB, t. XVIII/1, z. 76, s. 130–131, s.v. *Lullier... z Puszetów Henrietta Zofia* [autor E. Rabowicz]; L. Smokowicz, *Sławne żony i kochanki. Tragiczne i wiarołomne*, Białystok 2004, s. 143.

⁵³ A. Zamojski, *Ostatni król Polski*, Warszawa 1992, s. 88; PSB, t. VIII, s. 475, s.v. *Grabowska Elżbieta z Szydłowskich (1748/9–1810)* [autorzy W. Dzwonkowski, S. Wasylewski]. Zdaniem K. Zienkowskiej, romans oficjalny króla z Grabowską zaczął się w latach osiemdziesiątych, podobno jednak był zaawansowany w końcu lat sześćdziesiątych; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 250–251.

⁵⁴ PSB, t. VIII, s. 476, s.v. *Grabowska Elżbieta...*; s. 495, s.v. *Grabowski Jan Jerzy h. Topór* [autor W. Konopczyński]; s. 503, s.v. *Grabowski Michał* [autor A. Skalkowski].

⁵⁵ PSB, t. VIII, s. 508, s.v. *Grabowski Stanisław* [autor J. Zanowa].

1	2	3	4
Stanisław August Poniatowski	– Magdalena Agnieszka z Lubomirskich Sapieżyna, żona podstolego litew. ⁵⁶	1764–1772	– Konstancja (ur. 1768) – Michał (ur. 1770) ⁵⁷ – Franciszek [?] (ur. 1772) ⁵⁸
	– Izabela (Elżbieta) Lubomirska z Czartoryskich ⁵⁹ , żona Stanisława Lubomirskiego strażnika koronnego	1764–1767	– Antoni Klewański ⁶⁰
	– Elżbieta Sapieżyna z Branickich, wdowa po wojewodzie mściławskim	1764–1773/1774 ⁶¹	–
	– Izabela Czartoryska z Flemingów ⁶² , żona ks. Adama Kazimierza	1764–1768	– Maria (ur. 1768) ⁶³
	– Marianna Iwańska	1765	– Michał Mikołaj Cichocki (ur. 1765) ⁶⁴
	– Katarzyna Gattai, żona dyrektora teatru –1765–1767	1765 ⁶⁵	–

⁵⁶ S. Wasylewski, *Na dworze króla Stasia*, Kraków 1957, s. 275; PSB, t. XXXV/2, z. 145, s. 170, s.v. *Sapieżyna z Lubomirskich Magdalena Agnieszka (1739–1780)* [autor M. Czeppel]; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 248.

⁵⁷ T. Mikulski, *Listy Stanisława Augusta*, [w:] *Miscelanea z doby Oświecenia*, Wrocław 1961, s. 426; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 248.

⁵⁸ PSB, t. XXXIV/4, z. 143, s. 605, s.v. *Sapieha Franciszek h. Lis (1772–1829)* [autor Ł. Kądziała]; t. XXXV/2, z. 145, s. 170, s.v. *Sapieżyna z Lubomirskich...*; E. Rudzki, *Damy polskie XVIII wieku*, Warszawa 1977, s. 231–232.

⁵⁹ K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 80, 140, 248.

⁶⁰ R. Kaleta, *Oświecenie swawolne...*, s. 278; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 247.

⁶¹ S. Wasylewski, *Na dworze...*, s. 275–276; PSB, t. XXXV/1, z. 144, s. 163, s.v. *Sapieżyna z Branickich Elżbieta* [autor M. Czeppel]; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 144, 222, 248.

⁶² S. Wasylewski, *op. cit.*, s. 274; PSB, t. IV, s. 242 s.v. *Czartoryska (Izabela) Elżbieta z hr. Flemmingów (1746–1835)* (autor H. Waniczówna); K. Zienkowska, *op. cit.*, s. 80, 140, 235, 248.

⁶³ A. Moszczeński, *Pamiętniki do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta II i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*, Warszawa 1905, s. 51; A. Zamoyski, *Ostatni...*, s. 127, 278; J. Łojek, *Strusie króla Stasia*, [w:] *Stanisław August Poniatowski i jego czasy*, Warszawa 1998, s. 46.

⁶⁴ PSB, t. IV, s. 22, s.v. *Cichocki Michał Mikołaj (1765–1828)* [autor W. Rębalski].

⁶⁵ T. Ostrowski, *Poufne wieści z święconej Warszawy. gazetki pisane z roku 1782*, oprac. i wstęp R. Kaleta, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 233; J. Jacki, *Litteraria*, [w:] *Teatr Narodowy 1765–1794*, red. J. Kott, Warszawa 1967, s. 461–462.

1	2	3	4
Stanisław August Poniatowski	– Teresa Casacci, aktorka ⁶⁶	1766	–
	– Marcjanna Konstancja L.	1768 ⁶⁷	– syn
	– Anna Teresa z Ossolińskich Potocka, krajczyni koronna	1768 ⁶⁸	–
	– Anna z Friesów Schmidt, żona dyrektora budowli królewskich ⁶⁹	1766	–
	– Anna Binetti, tancerka ⁷⁰	1766	–
	– Jadwiga ze Strutyńskich Ciechanowiecka ⁷¹	1773	– Stanisław ⁷²
	– pułkownikowa Dahlke z domu Ciecierzńska ⁷³	1775	–
	– panna Buonafini ⁷⁴	1776, 1782 ⁷⁵	–
	– Elżbieta Różańska ⁷⁶		–
	– Anna Maria z Hadików Lubomirska ⁷⁷	1776–1778 ⁷⁸	– Kapryński (ur. 1778), (1781?) ⁷⁹
	– Maria Schütter z domu Cumona, żona barona, kierownika manufaktury farfurowej w Belwederze ⁸⁰		–
	– Katarzyna Tabanówna ⁸¹ , żona radcy królewskiego		
	– Marianna Merlini ⁸²		

⁶⁶ Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców, t. 1, s. 247, 869.

⁶⁷ A. Kraushar, Marek Reverdił..., s. 70-75.

- ⁶⁸ PSB, t. XXVII, s. 732 s.v. *Potocka z Ossolińskich Anna Teresa (1746–1810)* [autor M. Czeppe].
- ⁶⁹ PSB, t. XXXVI/4, s. 147, z. 546 s.v. *Schmidt Karol Franciszek* [autor J. Dygdała].
- ⁷⁰ *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, s. 241–242, 868.
- ⁷¹ S. Wasylewski, *Na dworze...*, s. 279; O. Hedemann, *Graff Manuzzi*, Wilno 1935, s. 9; PSB, t. XIX, s. 504 s.v. *Manuzzi I. v. Ciechanowiecka ze Strutyńskich Jadwiga* [autor E. Rostworowski]; s. 505 s.v. *Manuzzi Mikołaj h. własnego* [autor E. Rostworowski].
- ⁷² O. Hedemann, *Graff...*, s. 9; Dr Antoni J (Rolle), *Starościna Opeska*, [w:] *Gawędy historyczne* t. 1, wybór, wstęp i przypisy W. Zawadzki, Kraków 1966, s. 400; R. Kaleta, *Oświecenie swawolne...*, s. 304; A. Zamoyski, *Ostatni...*, s. 127. Zdaniem E. Rostworowskiego, informacja o ojcostwie króla jest plotką rozpowszechnioną w XIX-wiecznej literaturze. PSB, t. XIX, s. 507, s.v. *Manuzzi Stanisław h. własnego* [autor E. Rostworowski].
- ⁷³ A. Kraushar, *Marek Reverdil...*, s. 77; S. Wasylewski, *Na dworze...*, s. 280; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 250.
- ⁷⁴ *Która za dwie noce „z królem” otrzymała aż trzy tysiące dukatów...*, fragment z pamiętnika M. Reverdil, podaje za: A. Kraushar, *Marek Reverdil...*, s. 79. Z kolei J. Jackl, opierając się na liście z 18.06.1776 Izabeli Potockiej do męża, Ignacego Potockiego, ustalili, iż otrzymała ona połowę wymienionej sumy. Gdy król prosił o ponowienie usługi, Bonafini oświadczyła, że nie ponawia się spektaklu za tę samą cenę i zażądała nowych 1 500 dukatów, co ostudziło zapaf Stanisława Augusta; podaje za: J. Jackl, *Litteraria*, [w:] *Teatr Narodowy 1765–1794*, red. J. Kott, Warszawa 1967, s. 370, z odesłaniem do: rkps w AGAD, Ar. Publiczne Potockich, sygn. 279B, t. 1, k. 15.
- ⁷⁵ T. Ostrowski, *Poufne wieści z oświeconej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782*, oprac. i wstęp R. Kaleta, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 149, 260.
- ⁷⁶ S. Wasylewski, *Na dworze...*, s. 280.
- ⁷⁷ *Ibidem*, s. 71; W. Zarzycki, *Księżę Marcin Lubomirski 1738–1811*, Warszawa 1998, s. 145–146, 152–153; J. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Poznań–Wrocław 2007, s. 85.
- ⁷⁸ K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 249.
- ⁷⁹ Z. Raszewski, *Staroświecczyzna i postępowość. O teatrze polskim 1765–1865*, Warszawa 1963, s. 116; R. Kaleta, *Oświecenie swawolne...*, 235, 238; J. Jackl, *Litteraria...*, s. 536; PSB, t. XVII/4, z. 75, s. 625, s.v. *Lubomirska z Hadików Anna Maria* [autor K. Wierzbicka-Michalska]; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 249; M. G. Zieliński, *Cudzoziemki w Polsce...*, s. 315; J. Kulesza-Woroniecka, *Rozwody...*, s. 85.
- ⁸⁰ A. Magier, *Estetyka miasta Stołecznego Warszawy*, Wrocław 1963, s. 93, 313 przyp. 11; S. Wasylewski, *Na dworze...*, s. 268; A. Berdecka, I. Turnau, *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa 1969, s. 173; M. G. Zieliński, *Cudzoziemki w Polsce Stanisławowskiej (1765–1795)*, [w:] *Partnerka, matka, opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 2000, s. 316.
- ⁸¹ J. Łojek, *Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej (1760–1822)*, Warszawa 1975, s. 41.
- ⁸² W. Tatariewicz, *Budżet domowy stanisławowskiego artysty*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1953, R. XV, nr 1, s. 76; J. Łojek, *Dzieje...*, s. 114.

Powyższy wykaz kochanek królów nie jest wyliczeniem wyczerpującym. Informacje o tym, iż władcy Rzeczypospolitej mieli bujne życie erotyczne, znajdujemy w źródłach. Axell Sparr – wysłannik królowej szwedzkiej Krystyny przebywający w Polsce w 1645 r., pisząc o wydatkach polskiego króla, zanotował, iż na różne cele *dużo łożył, ale najwięcej rozrzuci na nierządnicę*¹⁹. W pamiętnikach Samuela i Bogusława Maskiewiczów pod rokiem 1646 zapisano reakcję króla na odrzucenie przez sejm planów wojny z Turcją, na które poczynił on już nakłady finansowe. *Z czego będąc ufrasowany król, rzekł jednego czasu w pokoju w Warszawie (że kilkakroć sto tysięcy utracił marnie na cudzoziemskie wojska): „Niech to tak będzie, żem ja te kilkakroć sto tysięcy kurwom moim rozdał”. Bo się też w nich ten Pan kochał...*²⁰ Sekretarz króla Jana Kazimierza, Pierre Des Noyers o słabościach króla pisał: *że w jego komnacie nie mówią o niczym innym, jeno o rozpuście... i że nikt nie ma większej odeń słabości do kobiet...*²¹. O Augustcie II Sasie, Erazm Otwinowski zanotował w pamiętniku: *...król też nie dbał [o żonę – T. S.] mając insze. Przyjechała z nim [do Krakowa w 1697 r. – T. S.] niejaka Esterle, która męża miała w Saksonii, ale i bez tej i tu ich miał król dosyć, bo i same Polki lgnęły do niego*²². Dużą aktywność na tym polu przejawiał również ostatni król Stanisław August Poniatowski²³. Władcy utrzymywali pozamałżeńskie stosunki równocześnie z wieloma kobietami, nawet wówczas, gdy jedna z nich była ich oficjalną metresą.

O ile w źródłach znajdują się informacje o nieformalnych stosunkach pozamałżeńskich polskich władców, to brak jest analogicznych wzmianek o tym, aby ich małżonki utrzymywały takie związki²⁴.

¹⁹ *Axela Sparrego barona de Cronoberg, szambelana królowej szwedzkiej Krystyny... poselstwo do Polski w r. 1645...*, wyd. A. Mosbach, „Czas”, Dodatek miesięczny 1857, t. 7, R. II, s. 360–361.

²⁰ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac., wstęp i przypisy A. Sajkowski, red. W. Czaplinski, Wrocław 1961, s. 224. Zob. S. Oświęcim, *Dyaryusz 1643–1651*, wyd. dr W. Czermak, Kraków 1907, (SRP XIX) s. 123. Zob. J. Besala, *Matżeństwa królewskie...*, s. 199.

²¹ Cyt. za: W. Czermak, *Jan Kazimierz. Studya nad jego życiem i charakterem*, [w:] idem, *Z czasów Jana Kazimierza. Studya historyczne*, Lwów 1893, s. 46, z odesłaniem: P. Des Noyers, *Lettres de... pour servir a l'histoire de Pologne et de Suede de 1655–1659*, Berlin 1859, s. 446; J. Besala, *Matżeństwa królewskie...*, s. 238.

²² *Pamiętnikdo panowania Augusta II, napisany przez niewiadomego autora (podobno Erazma Otwinowskiego)*, wyd. E. Raczynski, Poznań 1838, s. 5–6.

²³ Jednym ze stręczycieli była Zofia Henrietta z Puszetów Lullier. Jej rolę opisał pamiętnikarz A. Moszczeński: *Pani Lulia była... niegdyś metresą króla w Paryżu. [...] Gdy król nastąpił na tron, sprowadził ją i trzymał pod nazwiskiem przyjaciółki swojej... Król u niej bywał i wszystkie damy chcące się królowi podobać, i te co się podobały i te które kochał [...] nie bywała w domach znacznych, tylko w domach kochanek królewskich... Zgoła jej dom był domem rendez vous dla króla z kobietami; należała do intrzyg nie tylko miłośnych królewskich, ale nawet i osób dworu; A. Moszczeński, *Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*, z przedmową H. Mościckiego, Warszawa 1905, s. 61.*

²⁴ O chwilowej słabości królowej Marii Kazimiery d'Arquien Sobieskiej do innych mężczyzn, m.in. do Benedykta Sapięhy i do księcia kurlandzkiego Ferdynanda Kettlera, brata panującego Fryderyka Kazimierza, wspomina Z. Wójcicki, *Jan Sobieski*, Warszawa 1983, s. 402; J. Besala, *Matżeństwa królewskie. Władcy elekcyjni*, Warszawa 2007, s. 341.

3

O stosunku królewskich ojców do ich nieprawego potomstwa mamy niewiele informacji. Wyróżnić można tu dwie postawy:

Pierwsza wyrażała ich obojętność wobec takiego potomstwa. Z relacji lekarza irlandzkiego Bernarda O'Connora, przebywającego w 1694 r. na dworze Jana III, dowiadujemy się, iż król *miał [...] także dzieci z nieprawego łoża, o które nie więcej dbał, jak dbają o nie w Polsce i gdzie indziej*²⁵. Ich położeniu przeciwstawił sytuację dzieci prawych, którym monarcha zapewnił wszelkie bogactwa. Z zapisu O'Connora nie wynika, do jakiego okresu życia Jana Sobieskiego odnosi się ten zapis²⁶.

Druga wyrażała zainteresowanie króla – ojca losami nieprawego potomstwa. Sytuacja dzieci z tych związków była różna. W przypadku dzieci pochodzących ze związków monarchy z kobietą pozostającą w związku małżeńskim wyróżnić można następujące sytuacje:

- ◆ dziecko nieprawie oddawane było na wychowanie obcej rodzinie. Pochodząca ze związku Stanisława Augusta z Magdaleną Agnieszką z Lubomirskich Sapieżyną – żoną wojewody połockiego – córka Konstancja (ur. 1768 r.) została oddana na wychowanie, najpierw niejkiej Różyckiej²⁷, następnie do rodziny kupca warszawskiego Piotra Petersa. Do tejże rodziny kupieckiej oddany został jej brat Michał (ur. 1770 r.)²⁸. Natomiast urodzony w 1772 r. Franciszek został umieszczony u kapitanowej Miklaszewskiej, u której przebywał przez półtora roku²⁹.
- ◆ dziecko z nieformalnego związku uznawane było przez małżonka kobiety za jego własne potomstwo. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku Izabeli Czartoryskiej z Flemmingów – żony księcia Adama Czartoryskiego, której córka Maria była owocem związku ze Stanisławem Augustem³⁰.
- ◆ Franciszek – dziecko pochodzące ze związku Stanisława Augusta Poniatowskiego i Magdaleny Agnieszki z Lubomirskich Sapieżyny, urodzony w 1772 r., został uznany przez męża Magdaleny Agnieszki – Aleksandra Mikołaja Sa-

²⁵ *Wyjątek z pamiętników Bernarda O'Conora...*, [w:] *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce...* przez J. U. Niemcewicza, t. 4, Lipsk 1839, s. 293.

²⁶ Zdaniem Z. Wójcika, relacja B. O'Connora odnosi się do okresu przedmałżeńskiego Jana Sobieskiego, Z. Wójcik, *Jan Sobieski*, s. 402.

²⁷ PSB, t. XXXV/2, z. 145, s. 170, s.v. *Sapieżyna z Lubomirskich Magdalena Agnieszka* [autor M. Czepele]; E. Rudzki, *Damy polskie...*, s. 230.

²⁸ E. Rudzki, *Damy polskie...*, s. 231.

²⁹ *Ibidem*, s. 232.

³⁰ A. Moszczeński, *Pamiętnik do historii...*, s. 51; S. Wasylewski, *Na dworze króla Stasia*, Kraków 1957, s. 274; A. Zamoyski, *Ostatni król Polski*, s. 127, 278.

piehę, hetmana polnego litewskiego – za syna w 1775 r.³¹ Sapieha uczynił to z wielkimi oporami, po wstawiennictwie starszej siostry Anny Teofili Hieronimowej Sanguszkowej wojewody wołyńskiej.

- ◆ król pozostawał w długoletnim związku nieformalnym z kobietą zamężną, mając z nią dzieci odbywało się to za cichym przyzwoleniem jej małżonka³². Stanisław August Poniatowski pozostawał przez czas swego panowania w nieformalnym związku z Elżbietą z Szydłowskich Grabowską, od 1769 r. żoną Jana Jerzego Grabowskiego, komendanta gwardii przybocznej litewskiej³³. Za życia jej męża król miał z Grabowską trzech synów i dwie córki³⁴.
- ◆ związek nieformalny kobiety zamężnej z królem prowadził czasem do rozpadu jej małżeństwa czy separacji z dotychczasowym małżonkiem. Małżonka zostawała z synem spoza związku. Dla swej metresy – Urszuli z Bokumów Lubomirskiej, August II wystarał się o unieważnienie małżeństwa z Jerzym Dominikiem Lubomirskim podstolim koronnym³⁵. Urszula wraz z dzieckiem Janem Jerzym, które urodziło się ze związku z królem, przebywała na dworze królewskim³⁶. Podobnie było z Marianną z Bielińskich Denhoffową, z którą król miał syna; na skutek starań męża doszło do unieważnienia małżeństwa³⁷. Tak Lubomirska, jak i Denhoffowa dzięki poparciu króla wyszły korzystnie za mąż³⁸. Długotrwałe, nieformalne kontakty Agnieszki Emercjanny z Warszawskich Pociejowej z Augustem II, których owocem była córka, doprowadziły do ochłodzenia stosunków z mężem Ludwikiem Pocijem hetmanem wielkim litewskim³⁹. Pocijowa przebywała najczęściej na dworze królewskim.

W przypadku kobiet niezamężnych, gdy partnerka stała się brzemienna, względnie gdy z nieformalnego związku narodziło się dziecko:

- ◆ kobieta wydawana była za mąż za jednego z dworzan królewskich. Kochanka Władysława IV Jadwiga Łuszkowska, z którą król miał syna Władysława

³¹ PSB, t. XXXV/4, z. 145, s. 605, s. v. *Sapieha Franciszek h. Lis* [autor Ł. Kądziela].

³² Związek Grabowskiej sprzyjał karierze jej męża – Jana. Grabowski dziękował królowi za wyświadczone łaski jemu, żonie i dzieciom *nie przez zastugi, ale przez wzgląd na licznosc rodziny mojej Pańskie Jego odbierałem łaski. Licznosc rodziny*, do której monaracha się przyczynił; K. Ziennkowska, *Stanisław August Poniatowski*, s. 253.

³³ Dla jej męża król stworzył urząd kasztelanii mazowieckiej, co uczyniło Jana J. Grabowskiego senatorem; J. Besala, *Małżeństwa królewskie...*, s. 516.

³⁴ PSB, t. VIII, s. 495, s. v. *Grabowski Jan Jerzy h. Topór* [autor W. Konopczyński].

³⁵ S. Truchim, *Na dworze...*, s. 124–125.

³⁶ E. Rudzki, *Polskie królowe...*, s. 259; J. Staszewski, *August II*, s. 150.

³⁷ PSB, t. XVII/4, z. 75, s. 632; B. Popiołek, *Kobiety świat...*, s. 227.

³⁸ A. L. Sowa, *Świat ministrów Augusta II. Wartości i poglądy funkcjonujące w kręgu ministrów Rzeczypospolitej w latach 1702–1728*, Kraków 1995, s. 31; B. Popiołek, *Kobiety świat...*, s. 227, 292. Postronnych interesowało po ślubie kochanki królewskiej Marianny z Bielińskich Denhoffowej z Jerzym Lubomirskim, czy król *dalej nie będzie chciał, bo go to podobno korciło*, cyt. za: A. L. Sowa, *Świat...*, s. 31, z odesłaniem: BCz. W Krakowie, 5790/III nr 7619, S. Denhoff do matki, 14.01.1719.

³⁹ PSB, XXVII/1, z. 112, s. 46. Tylko chęć dalszej kariery podtrzymała związek hetmana wielkiego koronnego z Agnieszką Emercjanną; B. Popiołek, *Kobiety świat...*, s. 228.

Konstantego, została wydana za dworzanina królewskiego Jana Wypyskiego h. Grabie, chorążego ziemi nurskiej⁴⁰. Mariannę Iwańską, z którą Stanisław August miał w r. 1765 syna Michała Mikołaja, wydano za męża za Jana Cichockiego – wiceregenta powiatu gostyńskiego⁴¹. Gdy z przelotnego związku Stanisława Augusta z Marcjanną Konstancją L... urodził się syn, jej mężem został lektor królewski Marek Reverdil⁴². Analogicznie postąpiono w przypadku Jadwigi ze Strutyńskich Ciecchanowieckiej, która mając z monarchą dziecko (ur. 1773 r.), została wydana za awanturnika weneckiego Mikołaja Manuzziego⁴³;

- ◆ nic nie wiemy na temat, czy król finansował dzieci, które miał z przygodnymi kochankami z niższych sfer⁴⁴.

4

Nie każdy z królów polskich uznawał swoje pozamałżeńskie dzieci za legalne. Gdy Władysławowi IV ze związku z kochanką Jadwigą Łuszkowską urodził się syn – zdaniem M. Rożka – monarcha nie usynowił go na skutek sprzeciwu prymasa i dostojników Rzeczypospolitej⁴⁵. Jednakże król nadał mu swe rodowe nazwisko: Władysław Konstanty Waza (Wasenau, Vasenhoff)⁴⁶. Jak stwierdza B. Fabiani, pierwsze imie było po ojcu królu, drugie natomiast po babce królowej Konstancji, żonie Zygmunta III⁴⁷. Znaczenia prawnego takie rozwiązanie nie mało, w praktyce jednak umacniało pozycję osoby w sferze społecznej, towarzyskiej. Po abdykacji Jan Kazimierz, będąc w Paryżu, podjął starania aby parlament paryski uznał nieprawego syna Władysława IV za jego bratanka, lecz śmierć uniemożliwiła mu realizację tego zamiaru⁴⁸.

August II Sas legitymizuje dwojkę dzieci będących owocem nieformalnego związku z Turczynką Fatimą, to jest: Fryderyka Augusta, który otrzyma nazwisko

⁴⁰ K. Chłędowski, *Rzym. Ludzie...*, s. 415; Z. Wdowiszewski, *Genealogia domu Wazów*, s. 106. J. Wypyski otrzymał wówczas nadanie na starostwo mereckie; H. Wisner, *Władysław IV Waza*, s. 153.

⁴¹ PSB, t. IV, s. 22, s.v. *Cichocki Michał Mikołaj* [autor W. Rębalski].

⁴² A. Kraushar, *Marek Reverdil... Lektor i bibliotekarz króla Stanisława Augusta*, s. 72–75. Matkę wkrótce wysłano do Szwajcarii, a za nią jej syna. Za wstąpienie w związek małżeński M. Reverdil otrzymał od króla podwyższenie pensji i obietnicę kariery; S. Wasylewski, *Na dworze...*, s. 268–269.

⁴³ S. Wasylewski, *Na dworze*, s. 279; O. Hedemann, *Graff...*, s. 9; R. Kaleta, *Oświecenie swawolne...*, s. 304; PSB, t. XIX, s. 505, s.v. *Manuzzi Mikołaj h. własnego* (autor E. Rostworowski), małżonkowie otrzymali emfiteuzę na starostwo opeskie.

⁴⁴ Tak jest z panną Duparc, którą August II podczas pobytu w Brukseli zaangażował dla sceny dreźnieńskiej i z którą miał córkę; S. Truchim, *Na dworze...*, s. 131.

⁴⁵ M. Rożek, *Nagrobek królewskiego syna*, „Kronika Rzymska” 1987, z. 65, s. 18 (bez odesłania do źródeł).

⁴⁶ Z. Wdowiszewski, *Genealogia domu Wazów w Polsce*, „Miesięcznik Heraldyczny” 1938, R. XVII, nr 7–8, s. 106.

⁴⁷ B. Fabiani, *Życie codzienne na zamku królewskim w epoce Wazów*, Warszawa 1996, s. 72.

⁴⁸ A. E., *W poszukiwaniu Władysławowego syna*, s. 21 (bez odesłania do źródeł).

hrabiego Rutowskiego, i jego siostrę Marię Aurorę Rutowską⁴⁹. Podobnie postąpił z synem pochodzącym ze związku z Urszulą z Bokumów Lubomirską – Janem Jerzym nazwanym *Chevalier de Saxe* (ur. 1704 r.)⁵⁰. Podobnie uznane zostało przez elektora saskiego potomstwo ze związku z Anną Konstancją hrabiną Cosel⁵¹. W 1724 r. Annę Katarzynę, odszukaną przez przyrodniego brata Fryderyka Augusta Rutowskiego, król uznał za swoją córkę, nadając jej tytuł hrabiowski i nazwisko Orzelska⁵².

Z kolei Stanisław August Poniatowski nie uznał żadnego z naturalnych dzieci za prawe. Swoim nieprawym dzieciom, które miał z Elżbietą Grabowską, nadał imiona po matce, siostrach i braciach Poniatowskich⁵³.

5

W źródłach XVII-wiecznych nie znajdujemy informacji odnoszących się do dzieciństwa nieprawych potomków królów elekcyjnych. Inaczej wygląda sytuacja dla wieku XVIII, bowiem zachowały się wiadomości dotyczące dzieci Augusta II i Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Fryderyk August Rutowski – syn Augusta II ze związku z Turczynką Fatimą – wychowywał się na dworach w Paryżu i na Sardynii⁵⁴. Kolejny syn – którego matką była Henrieta Duvall (Renard), córka warszawskiego kupca win – był otoczony przez monarchę opieką, wysłany został na studia architektoniczne do Rzymu⁵⁵. Starszej siostrze Annie Katarzynie Orzelskiej król usiłował wynagrodzić długoletnie zaniedbanie i zapewnić jej właściwą pozycję na dworze i honory należne córce królewskiej⁵⁶. Dzieci ze związku z Anną Konstancją hrabiną Cosel były wychowywane jak dzieci elektora saskiego i króla polskiego⁵⁷.

Dziećmi pochodzącymi ze związku Stanisława Augusta Poniatowskiego z Magdaleną z Lubomirskich Sapieżyną król się interesował. Córka Konstancja pozostawała pod opieką lekarza swej matki. Gdy Konstancji zrobił się wrzód na twarzy, hetmanowa przysyłała medyków kilka razy dziennie; również zaufany lekarz

⁴⁹ J. Staszewski, *August II*, s. 136.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 137.

⁵¹ *Ibidem*, s. 194. Pierwsze z nich, córka Augustyna Konstantyna urodziła się w 1708 r., *ibidem*, s. 189.

⁵² PSB, t. XXIV, s. 300.

⁵³ PSB, t. VIII, s. 495, s.v. *Grabowski Jan Jerzy h. Topór* [autor W. Konopczyński]; J. Besala, *Matżeństwa królewskie...*, s. 517.

⁵⁴ *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, hrsg. v. W. Killy und R. Vierhans, Bd. 8, München 1998, s. 478, s.v. *Rutowsky*.

⁵⁵ J. Staszewski, *August II*, s. 178. Po powrocie do Warszawy cieszył się sławą zdolnego budowniczego.

⁵⁶ PSB, t. XXIV, s. 300.

⁵⁷ PSB, t. XXIV, s. 194.

Stanisława Augusta dr Jan Boeckler przychodził do chorej⁵⁸. Rodzice zapewnili Konstancji i Michałowi szlachectwo. W 1778 r. kapitan Antoni Cichocki ze swoją żoną Anną z Milewskich zgodzili się uznać rodzeństwo za swoje dzieci, nadając im nazwisko Cichockich⁵⁹. Sporządzono w kościele parafialnym św. Anny fikcyjną metrykę chrztu, w której zapisano, iż Konstancja i Michał są dziećmi Cichowskich. Michał został posłany do szkoły artylerii Korpusu Kadetów⁶⁰. Król interesował się dalszym wykształceniem syna, udzielając mu rad i materialnego wsparcia⁶¹. Dzieci ze związku Grabowskiej z królem, po śmierci jej męża (Jan Jerzy Grabowski zmarł w 1789 r.), zamieszkały wraz z matką na zamku królewskim. Na dworze zdobyły ogładę towarzyską i przywykły do zbytku. Monarcha kierował ich edukacją⁶². Starszy syn Michał, przeznaczony do zawodu wojskowego, po wstępnych naukach w Wilnie miał kontynuować ją w Strasburgu⁶³. Młodszy syn Stanisław został wysłany w 1794 r. przez króla do Rzymu, na dokończenie kształcenia. W liście do nuncjusza Saluzzo monarcha podał dokładne instrukcje dotyczące jego nauki⁶⁴. Będąc w Petersburgu (w 1797 r.), troszczył się o wpisanie braci Grabowskich na rok akademicki w Wilnie⁶⁵. Na uniwersytecie miał studiować tylko Stanisław, Michał zgodził się dotrzymać młodszemu bratu towarzystwa, prosząc króla o spłatę zaciągniętych przez niego długów.

6

Władysławem Konstantym Wazą, po śmierci Władysława IV i matki – jak sądzi Z. Wdowiszewski – zapewne zajął się brat zmarłego króla Jan Kazimierz. Władysław Konstanty wyjechał za granicę. W 1670 r. w Paryżu spotkał się ze stryjem, ekskrólem Janem Kazimierzem⁶⁶. Ten umierając w 1672 r., zapisuje bratankowi sumę 30 000 liwrow zabezpieczoną na pretensjach do króla hiszpańskiego⁶⁷. Kwotę powyższą po długich staraniach uzyskał⁶⁸. W testamencie spisanim 12 grudnia

⁵⁸ E. Rudzki, *Damy polskie...*, s. 230.

⁵⁹ T. Mikulski, *Listy Stanisława Augusta*, [w:] *Miscelanea z doby Oświecenia*, Warszawa 1960, s. 426; E. Rudzki, *Damy polskie...*, s. 231.

⁶⁰ T. Mikulski, *Listy Stanisława Augusta*, s. 426.

⁶¹ *Ibidem*, s. 430–431, list 4. z 4.12.1795 r. króla do Michała Mikołaja Cichockiego.

⁶² PSB, t. VIII, s. 508.

⁶³ *Ibidem*, s. 503.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 508.

⁶⁵ M. Żywirska, *Ostatnie lata życia króla Stanisława Augusta*, Warszawa 1975, s. 195, 204.

⁶⁶ B. Fabiani, *Życie codzienne na zamku...*, s. 73.

⁶⁷ Z. Wdowiszewski, *Genealogia...*, s. 106, z odesłaniem: W. Czermak, *Ostatnie lata życia Jana Kazimierza*, „Biblioteka Warszawska” 1892, t. 3, s. 465; R. André-Simon, *Mort d'un roi*, (Paris, b.e.), 27.

⁶⁸ B. Fabiani, *Życie codzienne na zamku...*, s. 73.

1672 r. Jan Kazimierz przeznaczył 15 000 liwrów dla *małej dziewczyny, zwanej Maryą Katarzyną, którą ma na wychowaniu żona Gallois, domowego aptekarza..., aby mogła wejść do zakonu Wizytek*⁶⁹.

Efektem związku Augusta II Sasa z Urszulą Lubomirską z domu Alten-Bokum był syn. Na zakończenie romansu trwającego od 1698 do 1703 r. August – jak przedstawia pamiętnikarz E. Otwinowski – *opatrzywszy kochankę znaczną sumą pieniędzy, które dał na Xięstwo Cieszyńskie cesarzowi na zastaw, wyjednaje u cesarza tytuł księżnej cieszyńskiej*⁷⁰. Księżna utrzymała miejsce na dworze saskim aż do śmierci Augusta II⁷¹. Córce Annie Katarzynie Orzelskiej wyznaczył pensję, ofiarował specjalnie odnowiony i przerobiony pałac Potockich. Urządzał dla niej bale, festyny i polowania, otaczając ją przepychem⁷².

Stanisław August wykazywał żywe zainteresowanie losem dzieci pochodzących z jego związku z Magdaleną Agnieszka z Lubomirskich Sapieżyną. Oprócz stałej pensji przysyłał im m.in. na utrzymanie zasiłki pieniężne w postaci kilkuncystu, kilkudziesięciu i więcej dukatów⁷³. Król spłacał długi poczynione przez syna⁷⁴.

Ostatni król dbał o swoją konkubinę Elżbietę Grabowską i dzieci, które miał z nią. Zabezpieczył materialnie syna Stanisława Grabowskiego, zapisując mu 30 000 dukatów, wystawił mu antydatowany przywilej (grudzień 1794 r.), potwierdzony przez Repnina, na dobra stołowe Krzywowierzbę⁷⁵. Stanisław otrzymywał stałą roczną pensję w wysokości 1 000 dukatów. Mniejsze kwoty uzyskiwali inni członkowie rodziny⁷⁶. Stanisław otrzymał na studia w Rzymie 250 dukatów⁷⁷. Ekskról, będąc już w Petersburgu, dokonał 1 stycznia 1796 r. zapisu 24 000 dukatów dla syna Stanisława, 6 000 dla Michała, 4 000 dla Kazimierza⁷⁸.

⁶⁹ Cyt. za W. Czermaak, *Ostatnie lata życia Jana Kazimierza*, [w:] *Z czasów Jana Kazimierza. Studya historyczne*, Lwów 1893, s. 277. Domniemywa się, że była to naturalna córka Jana Kazimierza; W. Czermaak, *Ostatnie lata...*, s. 277 przyp. 1; Z. Wdowiszewski, *Genealogia...*, s. 107–108.

⁷⁰ *Pamiętnikido panowania Augusta II*, napisane przez... [podobno Erazma Otwinowskiego], wyd. E. Raczyński, Poznań 1838, s. 11; J. Staszewski, *August II*, s. 150.

⁷¹ *Ibidem*, s. 150.

⁷² PSB, t. XXIV, s. 300–301; B. Popiołek, *Kobiety świat...*, s. 375, 377.

⁷³ W. Kantecki, *Poniatowscy*, [w:] *Szkie i opowiadania*, Poznań 1863, s. 248. W liście z 3.01.1793 r. do syna król pisał: *Fundusz ja Cimogę pomnożyć ten, co go masz u mnie, byle się moje własne okoliczności poprawiły. Bądź też pewny, że Cię nie opuszczę*; cyt. za: *ibidem*, s. 248. Zob. List z 8.06.1795 r. króla do Mikołaja Ledóchowskiego, [w:] T. Mikulski, *Listy Stanisława Augusta*, s. 429, list 3; s. 433, list 5 z 6.01.1796 r. króla do Michała Mikołaja Cichockiego.

⁷⁴ T. Mikulski, *Listy...*, s. 433, list 5 z 6.01.1796 r. króla do Michała Mikołaja Cichockiego; s. 434–435; list 7 z 12.05.1796 r. króla do Michała Mikołaja Cichockiego, s. 436–437; list 9 z 20.10.1796 r. króla do Michała Mikołaja Cichockiego.

⁷⁵ PSB, t. VIII, s. 508.

⁷⁶ M. Żywirska, *Ostatnie lata...*, s. 132 bez odesłania do źródeł.

⁷⁷ PSB, t. VIII, s. 476.

⁷⁸ *Ibidem*.

7

Małżeństwa córek i syna Augusta II Sasa ze związku z hrabiną Cosel z przedstawicielami polskiej arystokracji zostały zaplanowane zgodnie z zamiarami króla – zbliżenia elit Saksonii i Polski⁷⁹. Żoną Fryderyka Augusta hr. Rutowskiego (syn Fatimy) została Ludwika Amelia Lubomirska⁸⁰. Mężem jego siostry Marii Aurory został Michał Bieliński⁸¹. Fryderyka Augusta (syna hrabiny Cosel) ożeniono z córką Marianny z Bielińskich Denhoff⁸². Pierwszą z córek Augustę Konstancyne Cosel wydano za hrabiego Henryka Fryderyka von Friesen, zaś Fryderykę Aleksandrę – za Jana Kantego Moszyńskiego⁸³. Ulubiona córka Augusta II Anna Katarzyna Orzelska została wydana przez swego ojca za księcia Karola Ludwika Holstein-Beck⁸⁴.

Nieprawie pochodzenie potomstwa Stanisława Augusta z Elżbietą z Szydłowskich Grabowską nie przeszkodziło w zawieraniu związków małżeńskich z osobami ze stanu szlacheckiego⁸⁵.

8

Królowie mieli kochanki; z niektórymi pozostawali w nieformalnym związku długi czas, co nie wykluczało przelotnych miłostek. Ze związków tych rodziły się nieślubne dzieci. W przeciwieństwie do osób z prawego małżeństwa, dzieci z nieprawego łoża posiadały ograniczoną zdolność prawną⁸⁶.

Potomstwo z nieformalnych związków nie posiadała zatem praw do nazwiska i do dziedziczenia. Status nieprawego dziecka króla różnił się jednak od statusu innych dzieci z nieformalnych związków. Syn Władysława IV otrzymał nazwisko po ojcu – Waza. Potomkom króla, mimo że byli z nieprawego łoża, zapewniano lepszą przyszłość aniżeli ich rówieśnikom z niższych stanów społecznych. Niektóre z nich uzyskały królewską legitymizację. Władysław IV i August II nie kryli się z tym, iż posiadają nieprawie potomstwo, inaczej było – jak się wydaje – ze Stanisławem Augustem Poniatowskim. Królowie jednak interesowali się dalszym losem swych kochanek i dzieci będących owocem ich związku, dbając o ich materialne zaopatrzenie i karierę.

⁷⁹ J. Staszewski, *August II*, s. 194.

⁸⁰ A. Zamoyski, *Ostatni król...*, s. 76–77

⁸¹ *Ibidem*; J. Staszewski *August II*, s. 224; B. Popiołek, *Kobięcy świat...*, s. 244; jego brat – Franciszek Bieliński, cześnik koronny, propozycję dworu złożoną jego bratu Michałowi uznał za obraźliwą, pisał 7.09.1724 r. do Elżbiety Sieniawskiej: *Jeżeli my się na to zasłużyli, żeby nas taki afront spotkał*; cyt. za: B. Popiołek, *Kobięcy świat...*, s. 244, z odesłaniem BCz rkps 2711, k. 369.

⁸² J. Staszewski, *August II*, s. 294.

⁸³ A. Zamoyski, *Ostatni król...*, s. 76–77.

⁸⁴ PSB, t. XXIV, s. 301, s.v. *Orzelska Anna Katarzyna* [autor M. Czaplńska].

⁸⁵ PSB, t. VIII, s. 494–495, 508, 509

⁸⁶ P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910, s. 459 i n.